

Аутор: Дарко Прстић
судијски помоћник
Основног суда у Неготину

СУДСКИ И УПРАВНИ СИСТЕМ НА ПРОСТОРУ НЕГОТИНСКЕ КРАЈИНЕ У ВРЕМЕ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ И РАЗВОЈ СУДСТВА КРОЗ XIX ВЕК

***АПСТРАКТ:** Историјски развој судског и управног система на простору Неготинске Крајине није самостално сагледаван, нити шире монографски обрађиван, па се аутор у циљу реализације овога рада, морао превасходно ослањати на постојећу литературу, самостално прикупљену и аналитички обрађену, архивску грађу, писане изворе и оригиналне текстове закона и подзаконских аката. Од архивске грађе, коришћена је првенствено доступна архивска грађа правосудних органа, као и грађа Историјског архива у Неготину, обрађена кроз шематизам за период 1839-1924. За ранији период, коришћена је углавном литература наших аутора из Историјског института, а кроз обраду фрагмената збирног и опширног пописа видинског сањака из XV века, пописа харача и катастарског пописа Крајине и Кључа из XVIII века. Рад се састоји из три дела: уводни део садржи кратко и уопштено разматрање друштвено-политичких процеса на простору оновремене Србије и Крајине, те наставља се освртом на судско-управну власт и мање познате привилегије које је Крајина имала у време турске владавине, сагледане кроз кнежинску аутономију и наследно кнештво својих обор-кнезова; други део се бави развојем државотворне свести настале у устаничкој Србији и јачање судске власти, док трећи део описује стабилизацију правосуђа и његов даљи развој у време фактичке и формалне аутономије Србије у односу на турску власт, све до стицања независности 1878.године и накратко залази у период након тога.*

***Кључне речи:** Неготинска Крајина, Османско царство, сањак, кнежинска аутономија, Карапанце, кадија, канун, судија, закон, уредба, правозаступници, нахијски суд, примирителни суд, магистрат, првостепени, окружни, општински суд.*

Током последњих две стотине година, Србија је пролазила кроз велике културне и политичке промене, настале стицајем историјских околности и прилика које су допринеле њеном развоју и коначном ослобађању од вишевековне изолације, наметнуте од стране туђинских власти и државноправних веза које су народ спутавале у настојању да се у потпуности еманципује и изгради своју државност. Тако дуготрајна окупација, оставила је за собом дубоке трагове и последице, које су се огледале у одвајању ових простора од европског развитка, успоравању њиховог економског, културног и друштвено-политичког напредовања, па је овакво стање неминовно довело до борбе за ослобађање од наметнутог система вредности, који се ослањао на феудални поредак и улогу подчињеног, постојану у раскораку двеју цивилизација – европске и оријенталне. Одређени економски и друштвено-политички процеси који су допринели постизању извесног степена самосталности појединих провинција Османског царства на Балкану, а која се пре свега огледала у судској и управној самосталности у односу на власт локалних јединица османских ејалета, нагло су променили свој карактер крајем XVIII века, па је у даљем

следу догађаја, простор Неготинске Крајине¹ у потпуности пратио судбину осталих делова оновремене Србије, па и ширег подручја Балкана. Узурпација аутономних права становника Крајинске нахије довела је до великог незадовољства народа и локалних вођа, што је резултирало ширењем устанка и на ове делове европске Турске, те тиме довела и до велике промене у судско – управном систему.

Кнежинска аутономија Крајинске нахије и осврт на судско - управну власт у периоду од XVII века до прве половине XIX века

Након пада Српске деспотовине под османску власт 1459. године и реорганизације Румелијског пашалука 1541. године, простор Неготинске Крајине и Кључа, као и део Црне Реке, административно бива обухваћен Видинским санџаком, којим је управљао санџак-бег, с тим да је нешто пре овог административног уређења простор Крајине добио извесне привилегије, које су се састојале у специфичном положају њених поданика, те начину убирања пореза и његовом износу, јер је централна османска власт поставила принцип по коме је становништво Крајине припадало великом султановом хасу на коме није било посадничких и спахијских тимара. У време владавине султана Сулејмана Величанственог (Законодавца), тачније од 1535. године, положај и обавезе становништва, као и улога кнезова и примићура (влашких главара) ове области, произилазили су искључиво из овог нарочитог статуса, а који је био великог имунитетског домена². Царском хасу су припадала многа села на територији централног Балкана, а нарочито око рударских места и тргова, као и граничних (крајинских) места, а у Смедеревском и Видинском санџаку, поред харача и других државних дажбина обичне раје (хришћана), велику ставку прихода царске благајне представљала је филурија (“влашки дукат”), порез од кућа колонизованих Влаха из јужних крајева, области доње Дрине, Старог Влаха, Херцеговине и црногорских брда, код којих катун убрзо постаје формација у ишчезавању, а они све више постајали ослонац Турцима у одбрани граница и развоју пољопривреде³. Међутим, оно што је у

¹ Крајина се под тим именом први пут помиње у изворима из времена аустријске окупације 1718-1739.године, а турска администрација је и након тог времена задржала име Крајина за нахију која се граничила са нахијама Кривином и Фетхисламом.

² Радмила Тричковић, Катастарски попис Крајине и Кључа из 1741.године, Мешовита грађа књ.2 Историјски институт грађа, Београд 1973 стр. 260. Напомена: према Д.Бојанић Лукач имунитет царског хаса подразумевао је већу улогу народних старешина (кнезова и примићура) у одржавању јавног реда, проналажењу починитеља кривичних дела, њиховом привођењу суду, наплаћивање новчаних казни, извршавање пресуда са изузетком тешких телесних казни у које спада одсецање удова и смртна казна. Такође, румелијски беглербег, видински санџакбег и видинске спахије нису имали права да уђу у хасовину „падишаха уточишта света“, нити да се мешају у њене „слободе“.

³ Д.Бојанић Лукач, Неготинска Крајина у време турске владавине, Гласник етнографског музеја, Књ.31-32, Београд, 1969; Др Богумил Храбак: Власи старинци и досељеници у поречју Западне Мораве (до 1570.године), стр 13-15; У другој половини XV века, Власи су приликом досељавања били ослобођени свих материјалних обавеза једно извесно време, а филурију су почели да плаћају тек по истеку уговореног рока, те код постојања овако привлачних услова, свакако да је било интереса насељавати ово подручје. Према канун-нами султана Сулејмана Законодавца из 1516.године : *“Браничевки и видински власи не дају харач спенџу (рајински порез) и ушуре. И опроштени су и ослобођени свих ванредних државних намета (за ратне потребе). Свадбарину такође не дају. Само дају своје санџакбегу новчане казне и глобе. Према старој одлуци, од новчаних казни и глоба које дају своје санџакбегу, десетак узимају кнезови. Споменути власи на пет домова дају једно копље и на места где треба бити предострожан чувају стражу. Али ако се појави непријатељ, онда нека сви власи узјашу коње и како ваља буду јулдаши (саборци турских војника)”*. Колонизацију Неготинске Крајине отпочео је и у основним цртама спровео Али Бег Михал-

фискалном погледу издвајало простор Крајине јесте да на овом хасу нису постојали тимари мустафхиза и спахија муслимана, што би иначе за собом повукло и додатни порез – цизију, ушур и испенцу, које су неретко биле неподношљиве за обичне зависне сељаке земљоделце, па и за насељене Влахе који су дужи период били ослобођени рајинских дажбина и радних обавеза⁴. Такође, на овом простору није забележена девширма (*devşirme*) – „одабир” (данак у крви), османски систем за регрутовање деце у султанову службу са почетка XIV века. Нешто касније, приходи са овог подручја постају вакуфско добро и исти се на основу хатихумајна султана Махмуда I од 24. августа 1741. године (11. цумадалахира године 1154.), као “одвојено перо и одсечен корак” (*mafruz ul-kalem ve maktuu ul-kadem*), намењују финансирању царске библиотеке код Велике Аја Софије у Цариграду⁵. Након овакве одлуке султана, која је оверена тугром и похрањена у Царску дефтерхану, уследило је претварање миријске земље у мулк и њено овакуфљење, чиме је простор Крајине био припојен великом вакуфу султана Махмуда I, те је на основу ове сербест-наме Крајина не само сачувала, већ и проширила своје пређашње слободе. Карактер намета у оваквом вакуфу није имао улогу строгог економског експлоатисања поданика, већ је њихова улога била у убирању средстава за чланове династије и њихових јавних или верских активности (задужбинарства), па је зато акценат био на сигурности њиховог убирања, а не на одржавању сиромаштва поданика и страховладе, којом су Турци иначе контролисали граничне провинције свог царства. Крајинска сербест-нама, као сербестјет (*serbestiyet*) и муафијет вакуфске мукате, подразумевала је управни и фискални имунитет у односу на мухафиза Видинског санџака, што је даље значило да у Крајини санџак-бег није имао право убирања дажбина, није имао право да кажњава, нити је смео да на њеном подручју држи своје мутеселиме. Такође, ни јаничарски оџак није могао на овом подручју да оснива своја сердарства, а забрана сваког мешања у унутрашње ствари садржана кроз *mafruz ul-kalem ve maktuu ul-kadem*, подразумевала је потпуну посебност, забрану пописивања и приступа⁶.

У XVIII веку Османско царство је административно било подељено на велике провинције – беглербеглуке (пашалуке, ејалете) којима је управљао беглербег именован од султана, а сваки беглербеглук је обухватао мањи или већи број санџака, који су се даље делили на казе (кадилуке) на чијем челу су стајале кадије, као претежно правосудни органи. Кадије су биле непосредно именоване од Порте из Цариграда, а њихова функција се често простирала и на административне и финансијске послове⁷. Такође, кадија је био главни судија у својој области, с тим да је могао имати и заменика (наиб) који је судио за мање прекршаје. Ова институција је била важан стуб у османском судско-управном

оглу, први субаша Браничева и видински санџакбег, који је столовао је у Ждрелу у неприступачном пећинском манастиру Св. Николе. - Д. Бојанић Лукач, наведено дело, стр.72.

⁴ Др Богумил Храбак, наведено дело, стр.14. Напомена: аутор се определио да Влахе овде означи великим словом, имајући увиду резултате истраживања К.Јиричека и Е.М.Наумова, по којима су ови Власи махом Романи или романског порекла. Наведено се потврђује и анализом форме њихових имена попут имена Бун, Буч, Букор, Братул, Бодул, Данчул, Сингур, Мргела, Радул, Оливер, Шербан, Гагул, Буколај, која су несумњиво романска, међутим, неспорно је да међу њима у то време има у великом броју и неромана. Према Наумову, хришћанска односно календраска имена, такође припадају романској групи. Остаје закључак аутора да су “сви заједно творили српско-влашку групу почетне славинизације, без обзира на степен и време завршетка тог процеса.”

⁵ Радмила Тричковић, наведено дело, стр.260; Хатихумајн Махмуда I донет је поводом одлуке о проглашењу пописаних места за вакуфска. Исти је донет нешто раније, али се као датум његове примене има узети 11. цумадалахира године 1154. (24.август 1741.године), као дан када је потврђен (*tashih*) од канцеларије нишанџије (*tekvî kalemi*) и оверен султановим тугром.

⁶ Исто, стр.261.

⁷ Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, Државноправна историја Југославије, Београд, 1997.године, стр.91-92.

систему, међутим како је кадија често био подложен корупцији, то је трајање његове службе у једној области временом смањено на свега годину дана, а како се не би повезао са локалним спахијама који су своју моћ често злоупотребљавале на штету поданика. За спровођење његових одлука, иследних мера, као и за погубљења, био је надлежан санџак-бег, а када би овај по налогу султана или везира повео војску у поход, кадија је преузимао цивилну управу над санџаком⁸. Још од ступања Османлија на Балкан, поред шеријата – исламских верских прописа који су имали за циљ да “обезбеде моралан и богоугодан живот сваког муслимана”, за решавање многих практичних питања које шеријат није уређивао, владари су доносили кануне, што је представљало чисто световно законодавство, с тим да је сваки канун морао бити у сагласију са шеријатом, иако се у пракси дешавало да му буде и сасвим супротан⁹. Спровођење шеријата било је у надлежности достојних улема, високих представника верских школа и центара (медреса), док је канун, који се састојао од низа указа које је сваки нови владар морао изнова да потврђује, дат на спровођење кадијама. Постојале су четири врсте кануна на основу којих су кадије судиле:

- султанови декрети са карактером закона (претежан део османских кануна, најбројнији);
- декрети који се односе на неку посебну област или одређену друштвену групу;
- канун-наме, законски зборници који су се примењивали у целом царству¹⁰;
- адалет-нама, имао за циљ спречавање злоупотреба од стране државног апарата.

судница Ибрахим – бега,
репродукција из књиге Феликса Каница “Србија”

Међутим, у освојеним областима Османлије нису укидале домаће законе, обичаје и институције (“влашки статус” је остао као делимично ревидиран, а на простор Србије пренет је директно из српског средњовековног уређења), већ су се у почетку прилагођавале постојећем систему, па тако су вршиоци пописа становништва (ил-јазичије, дефтерлари) у свакој области, поред уписа главе породице у дефтер ради утврђивања пореза, давали и предлоге за ревизију или допуну локалних закона¹¹. Сваки санџак и већи субашлук је имао свој дефтер

(смедеревски, видински, браничевски...), а од времена султана Бајазита II је заведено правило да сваком дефтеру претходи канун-нама одређеног санџака, ради решавања локалних спорова¹². Каснији владари су ове зборнике допуњавали, а један посебан облик султановог указа, који је имао својство инструмента правде, био је и адалет-нама¹³, односно распис којим се осуђују и кажњавају злоупотребе државне администрације.

Унутрашње уређење царства и административна подела јединица није свуда била иста, већ је зависила од територијалне распрострањености и политичког значаја појединих

⁸ Халил Иналдик, Османско царство. Класично доба 1300–1600, СКЗ, Београд 1974, стр.185.

⁹ Исто, стр.109.

¹⁰ Исто, стр.109-118.

¹¹ Исто, стр.112.

¹² Исто, исто место.

¹³ Исто, стр.118,144.

провинција, па су тако у европском делу Османског царства кадилуци били подељени на нахије, а у Србији су се касније ове две административне јединице углавном поклапале, с тим да се у нахијама, а посебно у кнежинама и селима, као још мањим јединицама, турска управа се мање осећала или готово престајала¹⁴. У светлу овакве административне поделе Царства, посебно се издваја Крајинска нахија, која је својим посебним имунитетским статусом, географским положајем и становништвом, била једна у низу оних нахија у којима су Турци имали сигурно убирање прихода и релативно стабилну власт. На социјалном плану, криза османског феудализма за чији настанак су претежно били одговорни локални и регионални феудалци – спахије и бегови, као и јаничарске групе који су се неретко одметале од централне власти (Осман Пазваноглу, Видински санџак), погађала је на првом месту хришћанско становништво, па самим тим и становништво Крајине, јер иако је овај простор територијално и административно био везан за Видински санџак, порески систем и судско-управна власт је била аутономна, па је због тога побуна Пазваноглуа у Видину, његова “сецесија” од султана (покушај стварања Видинског калифата) и обустава царског убирања жита и намета, уз увођење нових и тежих (испенца и др. “по три гроша за сваку харачку главу”), била погубна за локално становништво, што је довело до незадовољства народа, нужне реакције султана Селима и појачаних војних активности уз Дунав.

Постепено слабљење и повлачење Османског царства из Европе, као и јачање ослободилачког покрета на Балкану, одражавали су се директно и на прилике у Крајинској нахији. Овај простор је током XVII века и у првој половини XVIII века “пливао релативно мирним водама”, а тренд раста броја становника после Пожаревачког мира 1718. године се настављао, па како је број поданика од којих би се убирао порез бивао већи, то је и сам простор за Турке био интересантнији у војном и политичком смислу. У време краткотрајне аустријске окупације ових простора (1718-1739. године), кроз операције Клаудија Флоримунда Мерсија, лоренског грофа који је био у служби Хабсбуршке монархије и принца Еугена Савојског, насељиване су бројне породице Влаха из подкарпатских подручја, што је такође допринело порасту броја становника и формирању коначне етничке слике становништва Крајине и Кључа. Међутим, кнежинска аутономија Крајинске нахије у оквиру санџака који је постао политички нестабилан, није се могла даље одржати.

Крајинска нахија је била са седиштем у Неготину, бројала је неких 47 села, а приходи су као царски хас, одлазили директно у Цариград (према аустријским извештајима приходи од ове нахије на годишњем нивоу су износили до 70.000 форинти). Порез су сакупљали кнезови и под печатом полагали га бегу у Кладову (Фетхислам), који је поводом тога долазио из престонице и истом приликом доносио и налогом султана делио кафтане овим кнезовима. Сваки од ових кнезова је за потребе одржавања реда у својој кнежини имао око 30 – 50 наоружаних људи (пандура), које је предводио буљубаша (капетан)¹⁵. Па тако се у Крајини по свом достојанству посебно издвајају Карапанџе, као обор-кнезови Крајинске нахије из породице бератлијских (наследних) кнезова у Османском царству. О Карапанџићима и њиховој великој улози у Крајини сведочи Вук Стефановић Караџић, који је био близак са њиховом породицом:

¹⁴ Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, наведено дело, стр.92.

¹⁵ Радмила Тричковић, наведено дело, стр.257-258; Дим. Руварац, Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804, Споменик СКА, XXXIX, 35, Београд 1903, стр.114.

„гдје који од овакијех кнезова, особито по онијем мјестима куда се нијесу претресали због ратова, имали су царске берате и звали су се бератлије. До нашијех времена највише су се налик на старе кнезове одржали Рашковићи у Старом Влаху и Карапанцији у Крајини неготинској. Кнештво Рашковића почело је пропадати како су два патријарха наша из Пећи избјегла с народом у државу аустријску, и потом мало помало до данас је пропало сасвијем. Карапанцији су се одржали до времена Карађорђејева. Приповиједа се да су и они имали такви ферман да на Крајину Неготинску не смије Турчин наступити с поткованијем коњем. Да речемо да је ово само народна приповијетка, али је истина да у Крајини неготинској нијесу Турци судили ни управљали, него кнез, који је сједио у Неготину; он је купио и порезу и остале данке од народа, па новце колико је било одређено давао је бегу, који је долазио из Цариграда и сједио у Кладову, а бег их је слао у Цариград. Овакови кнежински кнезови по Херцеговини се данас зову војводе. Кнештво је ово остало од оца сину, као војводство у Херцеговини данас што остаје, и баш кад би Турци какога кнеза окривили и погубили, опет су му сина (или ако сина нема, брата) на његово мјесто постављали“ (Српски рјечник, 1818.година)¹⁶.

Илија Карапанцић је 1754.године као крајински кнез добио ферман (берат) од султана Абдула Хамида, потврђен нешто касније и од стране султана Махмуда I, а којим је био именован за наследног обор-кнеза (бега или баш-кнеза)¹⁷, да би после његове смрти 1785. године, према обичају, обор-кнез крајински постао његов млађи брат Станко Карапанцић. Краткотрајно кнештво Данила Алексијевића, кога су сматрали узурпатором и сарадником Османа Пазваноглуа из Видина, завршило се његовим погубљењем по заповести Хаџи-Мустафа паше 2. јуна 1798. године¹⁸, након чега је Станко Карапанцић враћен на место обор-кнеза крајинског¹⁹. Последњи крајински обор-кнез био је Перча Карапанцић који је заједно са својим братом Михаилом Карапанцићем пребегао Карађорђу 1807. године, те од тада се има узети да је и Крајина у свеопштем устанку против Турака. Оно што је карактеристично за Крајину и наследно кнештво Карапанца јесте не само њихова непосредна управна власт, већ и судска, јер су кнезови било одреда и судије и судили су неретко и за крупнија дела, што у другим крајевима није било допуштено, осим изузетно уз присуство муселима или другог турског чиновника који је уједно вршио регистрацију спорова.

“Башкнез је имао три буљубаше с пандурима; двојица су од овијех имало по 15 пандура, и један се од њих налазио поред Тимока, а други од Кључке стране, те су чували да неби какви рђави људи (Турци или хајдуци или лопови) откуда дошли и народ узнемиравали, а трећи је са 30-40 пандура био код њега те га је чувао и слушао (т.ј. заповести му по селима разносио). Све три ове буљубаше били су хришћани. Кад су људи имали за што распу један с другијем, најпре су долазили башкнезу на тужбу, па које он неби могао намирити оне би водио к војводи и онамо би им њих двојица судили. Бег и војвода нијесу се смјели ништа мјешати сами од себе у управљање народно; ако би се на силу стали у што мјешати, башкнез их је могао тужити и промјенити”“У томе и Срби устану на дахије (1804) и пошљедњи Крајински башкнез Перча Станковић Карапанца са својјем братом Мишом пребјегне 1807 године у Пореч, и тако се сврше Крајинске правице”. (Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник, 1852.година)

¹⁶ Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник, под *Кнез* и *Крајина*.

¹⁷ Радмила Тричковић, наведено дело, стр.259

¹⁸ Вук Стефановић Караџић, Историјски списи 2, Сабрана дела 16, Београд 1969, стр. 395.

¹⁹ Вук Стефановић Караџић, *Данило Алексијевић*, наведено дело, стр. 44.

У новим околностима устанком захваћене Крајине, Михаило Карапанџић постаје војвода крајински, а после његове смрти 1811. године, за војводу Крајинске нахије именован је 21. августа 1811. године хајдук Вељко Петровић²⁰, чиме је старешинство у Крајинској нахији прешло на породицу Петровић.

хајдук Вељко Петровић,
војвода Крајинске нахије

Како је хајдук Вељко погинуо у одбрани Неготина 1813. године, за војводу је постављен његов млађи брат Милутин Петровић, а потом су се Карапанџићи 1813. године вратили на кнештво, с тим да је након смрти Николче Карапанџића исте године, кнештво прешло на њихове рођаке Лазаревиће, који су надаље у XIX веку обор-кнезови крајински, а касније председници општине Неготин. Судска власт била је у рукама магистрата, односно судова у којима су учествовали кнезови на кнежинама и кметови (сеоски или варошки кнезови).

Крајина Неготинска: један комад земље између Тимока, Дунава, Кључа и Поречкијех планина. ... У Крајини је варош (и мали градић, што је зидао

Пасманџија) Неготин (два сахата од Дунава и од Тимока), старе зидине Праово (на Дунаву), извор Царичина (од прилике сахат и по од Дунава, и мало мање од Неготина), ријека Замна, мала варошица (са старим зидинама) Брза паланка (на Дунаву, на међи Крајине и Кључа), и два намастира: Вратна и Букова (Букова је мали намастирић баи код Неготина)... Од југозападне стране међи Крајина с Кључем (Кладовском нахијом). У Кључу има око тридесет села, али данас нема ни једнога Српског, него су све Влашка, а имена села сва су Српска, н. п. Грабовица, Каменица, Врбица, Остров гол и т. д. У Кључу је, варош и мали градић Кладово на Дунаву; с горњу страну Кладова знаду се до воде некакве старе зидине, а ниже Кладова (око по сахата далеко) знаду се на суху (особито из Влашке стране) зидине од Трајанова моста.... Обадије су ове кнежине биле султанијине, и за то су некако од старине остале те у њима нијесу судили Турци, него Српски кнезови (приповиједа се да су такови Ферман од цара имали да не смије Турчин с поткованим коњем наступити на ту земљу). Крајински је кнез сједио у Неготину, а од Кључа у Кладову (нигдје у Србији, ни у Босни, ни у Херцеговини под владом Турском нијесу кнезовали варошани сељацима, до ту). Крајински је кнез бивао од кољена Карапанџића, а од Кључа се мијењао често. Ти су кнезови купили порезе и остале данке, па су новце (колико је било одређено да се даје султанији) давали бегу, који је долазио из Цариграда и сједио у Кладову, а бег је слао у Цариград. (Вук Стефановић Караџић, Lexicon serbico-germanico-latinum, Typis Congregationis mechitaristicae, 1852, стр. 297.)

Устаничка Србија и јачање судске власти у Крајинској нахији – “судије вилаета”

Државотворна свест настала у устаничкој Србији кроз започету борбу за ослобађање од турске владавине, као и све веће раслојавање и сложеност друштвених односа, допринеле су постављању темеља судске власти, која је у почетку била вршена од

²⁰ Константин Н. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа врховног војвода, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, Беч, штампарија Јована Н. Вернаја, 1883.

стране војвода и кнезова, као војних и управних органа, а касније услед нарастајућег незадовољства народа, судска власт је прешла на посебне судије.

Први избор судија за поједине нахије био је извршен на скупштини у Остружници априла 1804. године, а након што је Карађорђе Петровић наредио својим војводама да са собом доведу “по 2 и по 3 главна човека за избор судија; јербо вознамери одма људе добре изабрати поради судија; јербо се није могло без суда обдржавати” (Ј. Ђурић). Међутим, у прво време, “народ је и даље одлазио на тужбу старешинама, држећи да су старешине власније од судија” (Л. Арсенијевић – Баталака), да би већ наредних година Правитељствујушчи Совјет увелико радио на постављању, а касније и на формирање мреже судова на ослобођеној територији²¹. Према извештају Родофиникина из новембра 1808. године, у Србији је у то време већ било три врсте судова: сеоски судови, кнежински (срески) и нахијски, а поред њих постојали су по већим центрима и магистрати за суђење трговачких спорова и за полицијске послове²². У првој половини 1811. године, а након реорганизације централне власти, дошло је до промена и у устројству судова, па су тако остали само сеоски судови и магистрати, а као врховни суд јавља се Велики вилаетски суд у Београду. Одлуком Совјета од исте године, одређен је Петар Тодоровић за „великог судију вилаетског“, док су по нахијама оборкнезови обављали судску власт по својој вољи и процени. По заповести војводе Карађорђа Петровића, ради обављања царинских послова у Крајини је упућен Вук Стефановић Караџић, који је у Брзој Паланци током 1813. године био судија и управитељ.

“Особито ми је било корисно време када сам у лето 1813. године био судија у Брзој Паланци. Ту сам пажљиво слушао сељаке кад се суде, па сам сваку непознату ми реч одмах бележио на хартиј и без икаквог књижевног циља, о коме тада нисам ни сањао, него онако, за себе.” (из Вукових казивања руском слависти Измаилу Ивановичу Срезњевском)

У време трајања устанка, судило се углавном по обичајном праву, на основу савести и осећаја правичности, док се као доказна средства јављају заклетва, испит сведока, исправе и признања, као и стара доказна средства попут свода (код крађе стоке) и мазије (“божији суд”), која су уствари била заоставштина српског феудалног права из средњег века.²³ Када су у питању казне, у току Првог српског устанка примењивале су се: смртна казна, лишење слободе, телесне казне (батинање, шибанање), новчане казне, прогонство из села или нахије и лишење звања. Смртна казна је била предвиђена Карађорђевим законом, и то за умишљајно убиство, убиство ванбрачног новорођенчета, шпијунажу, подстрекивање на побуну, хајдучију, силовање деце, као и за опасну крађу, а извршавала се 1) стрељањем, 2) вешањем или 3) на исти начин на који је убиство извршено²⁴. Овај закон је по својој садржини представљао својеврсну мешавину кривичних, грађанских и управних прописа, и за разлику од Закона проте Матеје из 1804.

Неготин утврђени град – Баба Финка

²¹ Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, наведено дело, стр.158.

²² Исто, исто место.

²³ Исто, стр.160.

²⁴ Исто, исто место.

године, који се поприлично ослањао на Крмчију и старо средњевековно црквено право, представљао је потпуно нов закон, у земљи која се рађала на развалинама турског феудалног поретка. Остаје питање домашаја и примене ових закона, имајући у виду време њиховог доношење и прилика у којима се Србија налазила, захваћена вихором свеопштег устанка, те колико се у датим условима могла спроводити њихова норма од стране војвода и кнезова.

Стабилизовање правосуђа у Крајини и увођење судских инстанци

Након Другог српског устанка (у периоду од 1815. до 1820. године), судску власт поново су вршили турски органи (кадије и муселими), али и српски управни органи (нахијски и кнежински кнезови и кметови), с тим да је суђење немуслиманима постепено прелазило више на српске органе. “По Милошевој наредби крајем 1820. године и у првој половини 1821. године српски кнезови, који су били дотле уз муселима, почну сами расправљати све спорове и извиђати све кривице Срба, издавати пасоше, објаве, итд. и на тај су начин по нахијским центрима (сем Београда и Крагујевца) постали српски судови или *магистрати*. Нахијски кнез, који је дотле узурпацијом над турском влашћу, судио и расправљао и крупнија дела, морао је сад те предмете предавати суду, у коме је могао, кад није одсутан због нахијских послова, судити колегијално с осталим члановима суда. Нижим старешинама у нахијама и главним кметовима били су остављени обични преступи и ситни грађански спорови...”(М. Гавриловић). Незадовољство народа и старешина управом кнеза Милоша, довело је до избијања буна широм кнежевине, па је тако 1821. године после Абдулине и Добрњчеве буне у Пожаревачкој нахији, основан први посебан српски нахијски суд са седиштем у Пожаревцу, а пред већ постојећег Обштенародног суда сербског у Крагујевцу (основаног 1820. године).²⁵

У складу са одредбама Акерманске конвенције из 1826. године²⁶, Кнежевини Србији се коначно враћају нахије које је током првог устанка ослободио Карађорђе, што је допринело ширењу постојећег административно - судског устројства и на те области. То су биле следеће нахије: крајинска, црноморска, параћинска, крушевачка, старовлашка и једарска. Одлуком скупштине из 1834. године, читава територија Кнежевине Србије је била подељена на 5 сердарства и 19 окружја, што је коначно довело и до укидања старих административних подела Османског царства. Седиште Тимочког сердарства је било у Неготину, који је већ тада био војни, привредни, културно-просветни и духовни центар источне Србије. Новом одлуком Народне скупштине из 1836. године, Кнежевина Србија се дели на 17 округа, о чијим надлежностима је донет посебан Закон о устројењу окружних начелничества и главним дужностима среских начелника²⁷, важећи све до

²⁵ Исто, стр.161-162.

²⁶ Акерманска конвенција од 25. септембра (7. октобра по новом календару) 1826.године, закључена између Русије и Османског царства у тврђави Акерман у јужном делу Бесарабије под називом Буцак. Одредбама Акерманске конвенције је било предвиђено да: 1) сваки представник Османлијских власти на локалном нивоу у Молдавији и Влашкој буде биран на период од 7 година свако у својој административној јединици уз обострано одобрење и Русије и Османског царства; 2) да се војска Османског царства повуче из Влашке и Молдавије; 3) Влашкој је дата контрола над дунавским лукама Ђурђу, Браила и Турну Магуреле; 4) чланом 5. је Србији (тада провинција у оквиру Османског царства) дата аутономија и враћене су јој територије које су јој одузете 1813. године; 5) Србима је дата слобода кретања у Османском царству. Кршење Акерманске конвенције, које је почињено по налогу султана Махмуда II, довело је до Руско-турског рада (1828-1829).

²⁷ Закон о устројењу окружних начелничества и главним дужностима среских начелника из 1836. године.

стицања независности Кнежевине Србије и формирања Краљевине Србије 1882. године. Тачније, од 1833. године у Неготину се установљава нахијски суд, када се за чланове суда постављају Тодор Владовић из Кључа, Илија Марковић и Ђура Марковић, обојица из Крајине, да би већ 1835. године били формиран и тзв. “примирителни судови”, који су били надлежни за решавање грађанских парница, чија вредност није прелазила 100 гроша, и кривичних, за преступе који не заслужују већу казну од 10 удараца штапом или 3 дана затвора²⁸. Тако су у Неготину по доношењу Устава из 1838. године и Уредбе о привременом устројенију и кругу делатности примирителних судова од 17. јуна 1839.године, као окружном седишту, постојали Примирителни (касније општински) и Окружни (првостепени) суд, који је настао из магистрата и који је у почетку такође био надлежан да испитује и суди у првом степену грађанске парнице, као и кривична дела и трговачке парнице за које није био надлежан Примирителни суд²⁹.

Неготин, друга половина XIX века

Примирителни судови, тј. мировни, сеоски судови, били су састављени од председника и два члана које су бирали искључиво мештани. Пред овим судовима се решавало о потрицама у селу, о споровима између суседа због њива, ливада, крчевина и забрана, о споровима између села због међа и др., па уколико би се радило о парници чија вредност прелази износ од 100 гроша, или кривици која је предвиђала строжију казну, примирителни суд би за решавање ових спорова упутио окружном суду³⁰. Ови судови су имали

своја седишта у готово свим насељеним местима срезава окружја крајинског, и то среза крајинског (варош Неготин, Радујевац, Самариновац, Короглаш, Србовлах, Буковче, Кобишница, Мокрање, Бљувановац, Рогљево, Смедовац, Рајац, Брусник, Тамнич, Копривница, Салаш, Сиколe, Брестовац, Чубра и др.), брзопаланачког, кључког, поречкоречког и среза рударског (Мајданпек)³¹. Судије примирителских судова, односно њихови чланови, били су једини у ондашњој Србији које непосредно бирају месни житељи, а не именује их кнез, с тим да су међу њима морали бити “часни, савесни, непристрасни, неподмитљиви људи и од саме природе бистри, благоразумни и проинцатељни људи”³², па тако је и Примирителни суд вароши неготинске имао

²⁸ Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, наведено дело, стр.164.

²⁹ Уредба о привременом устројенију и кругу делатности примирителних судова од 17. јуна 1839. године.

³⁰ Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, наведено дело, исто место.

³¹ Илија Пчелар, *Окружје Крајинско*, Гласник Друштва српске словесности 9, 1857, Београд, стр.189-223.

Поред набројаних у тексту, мировни (примирителни) судови су постојали и другим у селима среза крајинског (Метриш, В.Јасикова, М. Јасикова, Глоговица, Речка, Лука), као и среза брзопаланачког (варошица Брза Паланка, Купушиште, Слатина, Уровица, Вратна, Мијаиловац, Плавна, Поповица, Трњане, Шаркамен, Карбулово, Јасеница, Малајница, Штубик, Јабуковац, Дупљане, Видровац, Праово).

³² Закон о устројству општина (*Устроение*) од 13. јула 1839.године, Зборник закона и уредба, Устроение община, 94–100. Према овом закону, у свим општинама постоје следећи органи власти: примирителни суд, општинари и збор, а сваки примирителни суд је морао имати једну кућицу за своје седнице, другу кућицу која је служила као апсана, и једне мацке с дрвеним клинцима. То је био минимум њихове опреме (С.Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, сабрана дела, том 3, Београд, 1991, 371). Претходно је 10.априла 1839.године било издато Устројство примирителних судова и врло брзо Кнежевина Србија је била преплављена великим бројем ових судова. Према евиденцији, у Србији је средином XIX века било

председника и два помоћника, бираних из редова најугледнијих житеља вароши и то већином гласова. Изабрани чланови овога суда, пре самог ступања на дужност полагали су заклетву пред начелством и у присуству свештеника, а о свему томе обавештавано је Начелство и Окружни суд.

Окружни (првостепени) судови, састављени од председника, три члана и довољног броја писара, а били су надлежни да суде у првом степену грађанске парнице, кривице и трговачке парнице, а за које нису били надлежни примиритељни судови³³. Месна надлежност суда округа крајинског, чије је седиште било у Неготину, простирала се на цео округ крајински, укључујући и Мајданпек, а правила поступка нису била систематизована све до доношења Закона о судјеском поступку у парницама грађанским од 1853. године. За првог председника суда постављен је Марко Петровић, дотадашњи

Милан Милетић,
председник Окружног суда у
Неготину

капетан Крајинске капетаније. За чланове суда постављени су Тодор Владовић, Јован Михајловић и Илија Машић, док је секретар суда био Михаило Ђорђевић, а писар суда Атанасије Ризић³⁴. Године 1839. суд добија и два практиканта Недељка Миленковића и Теодора Огњановића³⁵. Током 1842. године, суд добија свог новог председника у лику судије Јеремије Станојевића, са новим чланом Михаилом Георјевићем и секретаром Алексом Стефановићем³⁶. Уставом из 1869. године, отворен је простор за увођење поротних суда, да би Законом о пороти од новембра 1871. године већ било прописано да се поротни суд, састављен од тројице државних судија и четири поротника, суди за опасне крађе, разбојништва и паљевине, па тако је Окружни суд у Неготину (као првостепени) у оквиру своје надлежности добио улогу заштитника ситне буржоазије, јер основни разлог увођења пороте у Србији за време намесништва није био у томе да се

народ уведе у правосуђе као противтежа бирократизованом судству, односно да се боље осигурају и заштите личне слободе од владе и њених судија, већ да се боље и чвршће осигура имовина либералних сеоских и варошких газда од напада лопова, разбојника и паљача (пиромана), којих је у то време у Србији било пуно³⁷.

Од 1839. године до 1912. године, у Окружном суду у Неготину променило се дванаестак председника суда и више десетина судија и судских чиновника. Суд је радио у приватним зградама све до 1894. године, када је добио своју нову зграду на месту где се некада налазила Хајдук Вељкова Баба Финка, односно данас зграда Општине Неготин³⁸. Председници Првостепеног (окружног) суда у Неготину били су: Марко Петровић (1839, 1852-1854), Јеремија Станојевић (1842), Сима В. Атанасијевић (1855-1859), Живадин Весовић (1860-1861), Милан М. Миленковић (1862 – 1869), Станоје Лацковић (1870 – 1874), Милош Трпезић (1875), Милан Дамњановић (1876 – 1881), Сретен Делић (1882 – 1883), Јован Босић (1884), Илија Мојсиловић (1883 – 1888), Милан Милетић (1889 – 1900), Милош Чупић (1897), Лазар Стевановић (1901), Драгутин Милићевић (1902 – 1904),

чак 1251 примирителних суда, а такође, настојало се да се за сваки сеоски суд обезбеде суднице, затвор, крст, јеванђеље, прописи о овом суду и Устав из 1839. године.

³³ Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, наведено дело, исто место.

³⁴ Шематизам округа крајинског 1839-1924, приредио Ратко Благојевић, Неготин 2005, стр.14.

³⁵ Исто, под 1839. годином, стр.21.

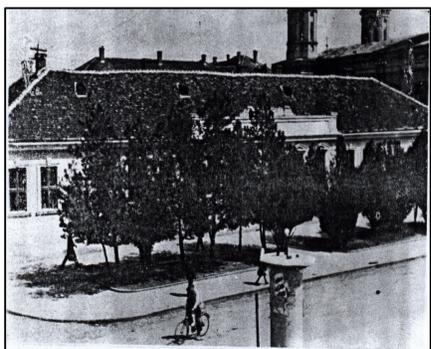
³⁶ Исто, под 1842. годином, стр.25.

³⁷ Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, наведено дело, стр.168.

³⁸ Др Тихомир Станојевић, *Неготин и Крајина*, Неготин, 1980, дел.цитат, стр.153-154.

Миливоје Ј. Радовановић (1905 -1907) и Јован М. Јовановић (1908 – 1912).³⁹ У последњој деценији XIX века, важну улогу добијају истражне судије за варош Неготин и срез Крајински са седиштем у Неготину, међу којима се посебно истичу: Милутин Гајић (1891), Алекса Давидовић (1892), Љубисав Ст. Димитријевић (1893), Сима Клапаревић (1894) и Стеван Каравезић (1895)⁴⁰.

У првим годинама функционисање судова је било отежано и са пуно слабости, јер су судове углавном чинили људи без правничког образовања (последњи неписмени судија био је пензионисан 1862. године), а такође, било је великих проблема и у заступништву странака пред судовима, обзиром да су се увођењем нове бирократске организације државе, посебно судства, појавили адвокати, који су само у ретким случајевима били

Окружни суд у Неготину, 1910. године

школовани правници. Адвокатуром су се у прво време бавили сви иоле писмени људи, чиновници по управама, па и сами судски чиновници, што је услед нестручног заступања допринело нагомилавању парница, због чега је кнез са Саветом 1843. године донео оправдану одлуку да се свим чиновницима без разлике забрани даље заступање странака. Законом о правозаступницима из фебруара 1862. године коначно је регулисан положај адвоката, што је допринело побољшању функционисања судова, јер је овим законом било прописано да право заступања странака пред судовима даје искључиво Министарство правде, и то онима који су дипломирали права и положили правозаступнички испит⁴¹. Као правозаступници за Крајинско окружје у периоду 1868-1900. године јављају се: Лазар Атанацковић, Тома Антонијевић, Велимир Милојковић, Алекса Новаковић, Коста Гребенаревић, Петар Радуловић, Алимпије Савић, Јован Русимовић, Душан Димитријевић, Димитрије Сечански, Петар Николић, Илија Мојсиловић, Божа Јовановић, Будимир Маршићанин, Иван Павићевић и Јован М. Јовановић⁴².

Законом о устројству судова од 20. јануара 1865. године⁴³, организација правосудног система је углавном остала иста као и за време владе уставобранитеља, с тим да овим законом функцију примирителног суда из 1838. године преузима општински суд. Надлежност општинских судова регулисана је новим Законом о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866. године⁴⁴, па тако је неготински Општински суд према закону водио и решавао мање спорове, и то спорове “због њива, крчевина, забрана и других оваквог рода потраживања” односно судио је спорове у грађанској материји до 500 гроша чаршијских, док је у кривичним стварима судио за кривична дела за које се могла

³⁹ Шематизам округа крајинског 1839-1924, приредио Ратко Благојевић, Неготин 2005, стр.21-376.

⁴⁰ Исто, стр.195-220.

⁴¹ Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, наведено дело, стр.166-167.

⁴² Шематизам округа крајинског 1839-1924, приредио Ратко Благојевић, Неготин 2005, стр.90-258

⁴³ Закон о устројству судова од 20. јануара 1865. године, потписан од стране министра правде Р. Лешјанина.

⁴⁴ Закон о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866. године. Према одредби члана 32. истог закона, председник и чланови општинског суда, као и помоћници кметовски, полагали су заклетву следеће садржине: Ја Н.Н. заклињем се јединим Богом, да ћу владајућем Књазу Н.Н. и отечаству веран бити, да ћу дужност мога званија тачно отпраљвати и општинске и државне интересе савесно заступати, тако ми Бог помогао.”; види Зоран Марковић, *Примиритељни судови поморавског округа*, Историјски архив Јагодина.

изрећи казна до три дана затвора, или десет удараца штапом, или по два талира, тј. шест цванцика новчане казне.

*Димитрије Машаћ,
председник Општинског
суда у Неготину*

Поред ових судских послова, неготински Општински суд је обављао полицијске и инспекцијске послове, тако што се старао о безбедности лица и имовине на тлу општине, о чистоћи у месту и околини, старао се о општинским и државним зградама, одржавању ћуприја, друмова, обала река, водио бригу о јавном моралу, о здрављу људи и стоке у општини, вршио надзор над трговцима, механџијама и другим занатлијама, односно да ли се исти придржавају прописаних правила, старао се да у општини не буде просјака и беспосличара, настојао да родитељи своју децу шаљу у школу, а такође, издавао је исправе за путовања ван земље и водио списак странаца. Неготински Општински суд је имао и одређене прерогативе власти, које су се састојале у бирању писара и других званичника, одобравању избора лекара и инжењера, располагању општинским приходима, бављењу социјалним питањима, вршењу надзора над туторима, вођењу матичних књига, издавању сведочанства и уверења о статусним стварима, управљању поштом и архивом. Председника и чланове општинског суда бирали су одборници, због чега је овај суд више био општински управни орган него суд, а основна улога му је била да чува и заступа интересе општине.

Законом о општинама из 1875. године⁴⁵, општински судови добили су већу самосталност и проширену надлежност у грађанским споровима о непокретности, а у погледу инстанционе надлежности Општински суд у Неготину био је у надлежности Окружног суда у Неготину, односно овај последњи је вршио касациону власт у односу на пресуде општинског суда.

У сусрет изазовима и даљем развоју судско – управног система

Турски феудални поредак и вишевековна изолација Србије и њеног становништва, допринели су да се овај простор саживи са системом који је у сваком погледу био стран остатку европског континента. Остаје питање какав би поредак био да није било оријенталне доминације, да ли би он ишао у правцу континуитета и надоградње српског средњовековног феудалног система, који се прилично ослањао на византијско наслеђе, те законодавну традицију српских владара, или би можда услед неке друге доминације, економски и културни, друштвени и политички односи били евентуално повољнији за еманципацију и стварање сопствених ресурса у циљу обнове државности. Ипак, последњих деценија Отоманске империје, Србија је нашла свој пут, који се и поред последица које је за собом оставила изолација, ипак темељи на вредносном систему Европе и њених народа. Након Берлинског конгреса и стицања независности 1878. године, Србија улази у свет демократског парламентаризма, широких политичких слобода и

⁴⁵ Закон о општинама из 1875. године; Према овом закону Општински суд чинили су председник и два члана или „кмета“, а чланови суда нису могли бити: сродници до четвртог степена, државни чиновници, свештеници, учитељи, официри и војници.

других начела демократског и грађанског друштва, а Неготинска Крајина, која је неспорно дала свој печат у стварању нове српске државе, наставља да се развија у правцу усвајања тих начела. Судски систем који је био устројен у XIX веку, биће добра основа за његов даљи развој, а изазови са којима ће се суочити у будућем периоду, уз повремене застоје биће успешно превазиђени. Развој постојећих правосудних институција, насталих на развалинама феудалних творевина, те увођење нових, резултираће све већим степеном јавног поверења у правосуђе, а кратко “претрчавање” кроз либерални капитализам, значајно ће утврдити основе заштите људских права, основних слобода и имовине грађана. У наредном периоду биће учињени бројни позитивни помаци у спровођењу усвојених правних оквира и јачању институционалних и професионалних капацитета, а њихов развојни пут даће активан допринос приближавању стандардима судског и управног система, који се препознају у највећем броју модерних држава демократског опредељења.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, Државноправна историја Југославије, Београд 1997.године
- Становништво у крајинском срезу по попису из 1863.године, приредио Ненад Војиновић, Неготин 2009
- Катастарски попис Крајине и Кључа из 1741. године, Радмила Тричковић, као део у оквиру Мешовита грађа књ.2 Историјски институт грађа, Београд 1973 стр. 243-323)
- Др Богумил Храбак, Власи старинци и досељеници у поречју Западне Мораве (до 1570.године), Зборник радова Народног музеја, 20, Чачак, 1990, стр. 5-46
- Стојан Новаковић, Турско Царство пред српски устанак 1780-1804, Српска књижевна задруга 94, Београд 1906, стр.142-147
- Д.Бојанић Лукач, Неготинска Крајина у време турске владавине, Гласник етнографског музеја, Књ.31-32, Београд, 1969
- Др Владимир Стојанчевић, Из историјске прошлости источне Србије (1804-1833), Зајечар, 1983
- Шематизам округа крајинског 1839-1924, приредио Ратко Благојевић, Неготин 2005
- Др Тихомир Станојевић, *Неготин и Крајина*, Неготин, 1980
- Баштаник 12, Годишњак Историјског архива у Неготину, Неготин 2009
- Вук Стефановић Караџић (Српски рјечник, 1818.година)
- Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник, штампарија јерменског манастира, 1852.година
- Х. Иналдик, *Османско царство. Класично доба 1300 – 1600*
- Вук Стефановић Караџић, Историјски списи 2, Сабрана дела 16, Београд 1969, стр. 377.
- Зоран Марковић, Примиритељни судови у поморавском округу, Историјски архив Јагодина
- Вук Стефановић Караџић, *Lexicon serbico-germanico-latinum, Typis Congregationis mechitaristicae*, 1852, str. 297
- Закона проте Матеје из 1804.године
- Карађорђево Закон
- Акерманска конвенција од 7. октобра 1826.године
- Закон о устројењу окружних начелничаства и главним дужностима среских начелника из 1836.године
- Зборник закона и уредба и уредбени указа издати у Књажевству Србији, Београд 1953
- Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835—1903, Београд, Научна књига, 1988
- Уредба о привременом устројенију и кругу делатности примиритељних судова од 17. јуна 1839.године
- Закон о судејском поступку у парницама грађанским (1853)
- Закон о пороти (1871)
- Закон о правозаступницима (1862)
- Закон о устројству судова (1865)
- Закон о уређењу општина (1866)
- Закон о општинама (1875)